

Impact Factor – 6.625

E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

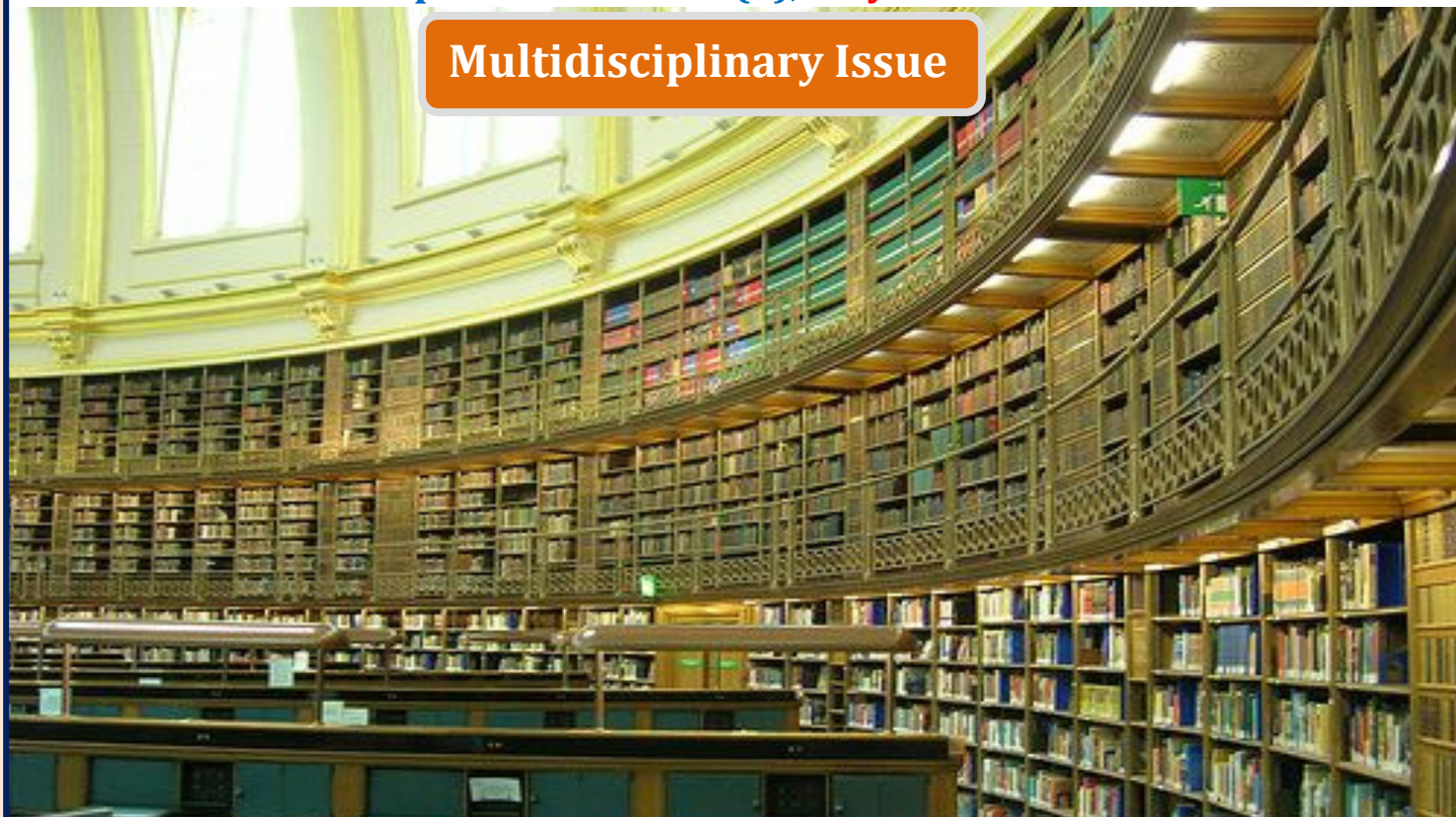
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL

Special Issue 266 (F), May 2021

Multidisciplinary Issue

Guest Editor -

Dr. C. S. Kakade

Principal,

Anandibai Raorane Arts, Commerce

& Science College, Vaibhavwadi,

Dist. Sindhurg [M.S.] India

Executive Editor :

Asst. Prof. Kishor Waghmare

Librarian

Anandibai Raorane Arts, Commerce

& Science College, Vaibhavwadi,

Dist. Sindhurg [M.S.] India

Chief Editor : **Dr. Dhanraj T. Dhangar** (Yeola)

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

I
N
T
E
R
N
A
T
I
O
N
A
L
R
E
S
E
A
R
C
H
F
E
L
L
O
W
S
A
S
S
O
C
I
A
T
I
O
N

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal

Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019),

Special Issue - 266 (F): Multidisciplinary Issue

Peer Reviewed Journal

E-ISSN :

2348-7143

May- 2021

Impact Factor – 6.625

E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL

May-2021

Special Issue 266 (F)

Guest Editor -

Dr. C. S. Kakade

Principal,

Anandibai Raorane Arts, Commerce

& Science College, Vaibhavwadi,

Dist. Sindhurg [M.S.] India

Executive Editor :

Asst. Prof. Kishor Waghmare

Librarian

Anandibai Raorane Arts, Commerce

& Science College, Vaibhavwadi,

Dist. Sindhurg [M.S.] India

Chief Editor : **Dr. Dhanraj T. Dhangar** (Yeola)

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

*Cover Photo (Source) : Internet – British Library

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

Editorial Board

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -

- ❖ Prof. Mohan S. - Dean faculty of Arts, Delhi University, **Delhi, India**
- ❖ Prof. Milena Brotaeva - Head, Classical East Department, Sofia University, **Sofia, Balgeria**
- ❖ Dr. R. S. Sarraju - Center for Translation Studies, University of Hyderabad, **Hydrabad, India**
- ❖ Mr. Tufail Ahmed Shaikh- King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, **Saudi Arabia.**
- ❖ Dr. Anil Dongre - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] **India**
- ❖ Dr. Shailendra Lende - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] **India**
- ❖ Dr. Dilip Pawar - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik. [M.S.] **India**
- ❖ Dr. R. R. Kazi - North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] **India**
- ❖ Prof. Vinay Madgaonkar - Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India**
- ❖ Prof. Sushant Naik - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, **Goa, India**
- ❖ Dr. G. Hareesh - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur [M.S.] **India**
- ❖ Dr. Munaf Shaikh - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon [M.S.] **India**
- ❖ Dr. Sanjay Kamble -BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari [M.S.] **India**
- ❖ Prof. Vijay Shirsath- Nanasahab Y. N. Chavhan College, Chalisgaon [M.S.] **India**
- ❖ Dr. P. K. Shewale - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul [M.S.] **India**
- ❖ Dr. Ganesh Patil - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik [M.S.] **India**
- ❖ Dr. Hitesh Brijwasi - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon [M.S.] **India**
- ❖ Dr. Sandip Mali - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar [M.S.] **India**
- ❖ Prof. Dipak Patil - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda [M.S.] **India**

Advisory Board -

- ❖ Dr. Marianna Kosic - Scientific-Cultural Institute, Mandala, **Trieste, Italy.**
- ❖ Dr. M.S. Pagare - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ Dr. R. P. Singh -HoD, English & European Languages, University of Lucknow [U.P.] **India**
- ❖ Dr. S. M. Tatkodkar - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India.**
- ❖ Dr. Pruthwiraj Taur - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- ❖ Dr. N. V. Jayaraman - Director at SNS group of Technical Institutions, **Coimbatore**
- ❖ Dr. Bajarang Korde - Savitribai Phule Pune University **Pune, [M.S.] India**
- ❖ Dr. Leena Pandhare - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- ❖ Dr. B. V. Game - Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -

- ❖ Dr. J. S. More - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopergaon
- ❖ Dr. S. B. Bhambar, BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- ❖ Dr. Uttam V. Nile - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- ❖ Dr. K.T. Khairnar - BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- ❖ Dr. Vandana Chaudhari KCE's College of Education, Jalgaon
- ❖ Dr. Sayyed Zakir Ali, HoD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- ❖ Dr. Sanjay Dhondare - Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- ❖ Dr. Amol Kategaonkar - M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
01	Study of the Problems and Challenges before Librarians in Lockdown	Dr. Rajendra Latpate	05
02	Voicing Feminism in Bama's <i>Sangati</i>	Dr. Divya Das	08
03	A New Trend of Electronic Commerce- Social Commerce	Smt. Sampada Lavekar	12
04	Covid-19 and Online Education Impact on Educational System	Dr. Sanjay Fulzele	17
05	Job Stress of Bus Drivers and Conductors of MSRTC under the Threat of Coronavirus	Mrs. Mrudul Kamble	21
06	Business Intelligence - Boost for E Commerce Business	Mr. Maruti Kumbhar	25
07	Digital Libraries : Opportunities and Challenges in the Current Scenario	Mr. Ashwin S. Amrutkar & Mr. Mohan Nikumbh	31
08	An Overview on Useful Tools in Research Methodology in Library and Information Science	Dr. Dnyaneshwar Maske	36
09	Role of IT in Inclusive Growth & Economic Development'	Dr. Gautam Dhale	41
10	Emotional Intelligence as an Effective Managerial Skill	Dr. Sabiha Asif Faras	47
11	Journal of Indian Library Association : A Content Analysis (2015-2020)	Dr. Rahul Lokhande	52
12	Koha : Open Source Software for Library Management	Dr. Santosh Salunkhe	60
13	Problems in Implementing S.G.S.Y in Sindhudurg District	Prof.B.H.Chaugule	64
14	Use of Technology in Library Security	Mr. Mohan Nikumbh & Mr. Ashwin Amrutkar	67
15	Data Analysis of COVID-19 and Its Predictive Features Worldwide	Vijay S. Raykar	71
16	E-Learning in Schools During Coronavirus (Covid-19) Pandemic on Tamilnadu : Challenges and Opportunites	Dr. Hameed Basha & Mr. H. Vignesh	77
17	Historical Significance of Early Pandya : A Study through Rock Cut Sculptures	Dr. S. Sridhar	82
18	Portrayal of Woman in the play, The Homecoming by Harold Pinter	Mr. Dinesh Betkar	86
19	Impact of Technology on Higher Education in India	Dr. Divya Das	91
20	COVID-19 Pandemic, Animals and Environment : A Global Review	Nandu Hedulkar	95
21	Neocolonialism in Nuruddin Farah's Sweet and Sour Milk	Mr. Santosh Rade	100
22	The 'Researchgate' Score of University of Mumbai : An Analysis	Dr. Rahul Deshmukh	106
23	भारतीय कृषि का वर्तमान परिदृश्य एवं प्रमुख चुनौतियों का विश्लेषण	मूलाराम	112
24	जनसंचार के रूप में भारतीय सिनेमा	प्रा. आनंदा कांबळे	118
25	जलवायु परिवर्तन का स्वास्थ्य पर प्रभाव - एक आकलन	अशोक कुमार	121
26	राष्ट्रकवि डॉ. वृजेश सिंह की गज़लों में जल-पर्यावरण चेतना	प्रा. रवीन्द्र ठाकरे, डॉ. अनीता नेरे	128
27	हिंदी साहित्य में स्त्री विमर्श	निलेश कारेकर	133
28	ई-अपशिष्ट का पर्यावरण पर प्रभाव : मुद्दे, चुनौतियाँ एवं समाधान	अशोक कुमार	136
29	हिंदी ग़ज़ल साहित्य का परिवर्तित स्वरूप	प्रा.रवीन्द्र ठाकरे, डॉ. अनीता नेरे	142
30	नवीन शिक्षा नीती : वास्तविकता आणि युवापिढी	अंजना बोखारे	147

31	विद्यापीठ व कॉलेजच्या परीक्षांवर कोविड-१९ चा झालेला परिणाम	डॉ. सुनिल लोखंडे	150
32	महिला सक्षमीकरण आणि आर्थिक विकास	डॉ. मुरलीधर गायकवाड	153
33	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची जलनीती आणि समकालीन पाणी समस्या	डॉ. चांदोजी गायकवाड	159
34	ग्लोबल वार्मिंग के न्यूनीकरण में गुरु जांभोजी के चिंतन की भूमिका : विवेचनात्मक अध्ययन	मूलाराम	163
35	ई-अध्ययनाची साधने	श्री. विनायक नाकतोडे	169
36	शालेय आराखडा (School Mapping)	डॉ. अविनाश भांडारकर	172
37	डिजिटल लायब्ररी सर्व्हिसेस	डॉ. प्रतिभा बराडे	175
38	QR Code या तंत्रज्ञानाचे ग्रंथालयांमध्ये उपयोजन	मयूर पडोळे	179
39	मराठी रंगभूमीच्या विकासात लोकरंगभूमीच्या कलात्मक अविष्काराचे योगदान	ज्योती काळे	183
40	'आत्मनिर्भर भारत अभियान' आणि डिजिटल परिवर्तन	डॉ. शर्वरी कुलकर्णी	186
41	सर जॉन मार्शल : जीवन आणि कार्य	श्री सुरेश पाटील	189
42	कोरोना काळातील शिक्षण प्रणाली	श्रीमती एस. एस. पाटील	194
43	उच्च शिक्षणामध्ये ग्रंथालयीन सेवेत माहिती आणि कॅम्प्युनिकेशन तंत्रज्ञानाचा प्रभाव	माधव घोडके	202
44	ग्रंथपालन व्यवसाय व भावीकाळातील संशोधन	प्रा. अनिल जेवळीकर	206
45	दौलतमंगल किल्ला	कु. निता टेंगले	210
46	पंचायतराज व्यवस्था आणि महिला सबलीकरण	प्रा. एस.एम. मुंडे, डॉ. डी. एस. कळंबे	214
47	भारतात ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षण	मुग्धा राजनकर	217
48	लोककथांचा 'लोकतत्वीय' अभ्यास	डॉ. चांदोजी गायकवाड	221
49	स्थानिक इतिहासलेखन	कु. निता टेंगले	226

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

कोरोना काळातील शिक्षण प्रणाली

प्रा. श्रीमती एस. एस. पाटील

मराठी विभाग

आनंदीबाई रावराणे कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,

वैभववाडी, जी. सिंधुदुर्ग ४१६ ८१०

Mob.No.- 9421148047

Email Patilsanjivani07@gmail.com

प्रस्तावना :

सगळं जग मुठीत घेऊन वावरत असतानाचा एक आत्मविश्वास आम्हा भारतीयांच्या मनात आत्ताच कुठेतरी पूर्ण जाणीवेपर्यंत येत होता . इथेच राहून आपण कोणाशीही संवाद साधू शकतो याचा आनंद , कोणत्याही भाषेतील हवं ते साहित्य मिळवू शकतो , हा विश्वास आणि त्याचबरोबर नव्या तंत्रज्ञानाचं कुतूहल अशा तिहेरी आनंदात असतानाच अचानक पणे या सगळ्याच गोष्टींमध्ये भयंकर उलथापालथ व्हावी असाच हा कालखंड आहे. जे जग मुठीत घेऊन वावरत होतो त्या अख्ख्या जगावरच कोरोना व्हायरसचे सावट पडले आणि सगळेच काळवंडून गेले . अचानकपणे आलेल्या या अपघाताला कसं सामोरं जायचं हे समजायला वेळ ही मिळू नये इतकी दुर्दैवी अवस्था झाली . त्या दुर्दैवी अवस्थेचे अनेक परिणाम काही काळातच आपल्या समोर उभे ठाकले. कोणताही बदल जेव्हा अचानक पण होतो तेव्हा गोंधळ आणि भीती या दोनच भावना जास्त प्रभावित होतात . या भावनांच्या प्रभावपुढे सद्सद्विवेक बुद्धी , विवेक-

शीलता , मनोबल हे सगळे फिके पडते . त्याचा परिणाम आपल्या कृती - ऊक्तीवर होतो .कोरोना काळातील या अशा कृती - ऊक्तींत झालेला बदल अनेक क्षेत्रांच्या मध्ये दिसून आलेला आहे.

कोरोना व्हायरसचा प्रारंभ :

२०२० मधील मार्च महिन्याच्या तिसरा आठवडा म्हणजे शाळा-महाविद्यालयांमध्ये एकूणच परीक्षेचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो . या काळात अभ्यासक्रम बऱ्यापैकी संपत आलेला असतो . विद्यार्थ्यांना परीक्षेचे वेध लागलेले असतात तर शिक्षकांची परीक्षेची तयारी सुरू असते . तोंडी , लेखी परीक्षा , प्रोजेक्ट , इतर काही प्रकल्प अहवाल या सगळ्यांचे नियोजन सुरू असते . मार्चच्या तिसऱ्या आठवड्यात हे सुरू असतानाच या व्हायरसचा शिरकाव भारतामध्ये झाला . २५ मार्च पासून शाळा महाविद्यालये जवळजवळ बंद झालीत आणि सगळी कामं जिथल्या तिथे थांबली. परीक्षेसंबंधी विचार करायलाही वेळ मिळाला नाही. विद्यार्थ्यांच्या मनात एक भीती तर शिक्षक वर्गाच्या मनात अनेक प्रश्न घेऊनच मार्च-एप्रिल संपले . मे महिन्यात असणारी उन्हाळी सुट्टी कुठल्या कुठे गेली आणि दरवर्षी प्रमाणे जून उजाडला. दरवर्षीच जून महिन्यात शैक्षणिक वर्षाची सुरुवात होते. त्यामुळे शालेय विद्यार्थ्यांसाठी नवीन गणवेश, तर इतरांसाठी वह्या, पुस्तके, इतर शैक्षणिक साहित्य खरेदी आणि विक्रीसाठी बाजारपेठा सज्ज असतात. साहित्य खरेदीसाठी होणारी पालकांची, विद्यार्थ्यांची धावपळ हे चित्र आपण आजपर्यंत जूनमध्ये बघत आलो आहोत. परंतु मागील वर्षी मात्र कोरोनाने याला पूर्णविराम दिला. हे वास्तव चित्र आपण याही वर्षी अनुभवत आहोत . मध्यंतरीच्या एक-दोन महिन्यांमध्ये शाळा - महाविद्यालय काही अंशी सुरू झालीत पण त्यामध्ये फारसं

चैतन्य नव्हतं . उत्साहानं शाळा-महाविद्यालयांमध्ये जाण्यापेक्षा एक भितीचं आवरण घेऊनच विद्यार्थी घराबाहेर पडत होते. तर शिक्षक वर्गही घाबरलेला होता आणि त्याहीपेक्षा पालक घाबरलेले होते . अशा चहूबाजूने दाटलेला भीतीने हे काही दिवस सुरू राहिलं .पण उत्साहाने दप्तर पाटीसह शाळेत जाणाऱ्या, महाविद्यालयात जाणाऱ्या मुलांना घरातच मोबाईल, संगणकासमोर बसून शिक्षण घ्यायची सक्तीची वेळ आली.

टाळेबंदीचा कालखंड आणि शिक्षण -

कोरोना संसर्ग वाढू नये यासाठी केंद्र सरकारने देशात चार वेळा लॉकडाऊन घोषित केले. त्याचा परिणाम उद्योग, व्यवसाय, शेती, रोजगार, क्रीडा, शिक्षण यासह अनेक क्षेत्रांवर झाला. याचा खूप मोठा फटका पुढील अनेकवर्षे जागतिक अर्थव्यवस्थेला बसणार हे स्पष्ट आहे . शिवाय या जागतिक महामारी संकटाचा सर्वांनाच सामना करावा लागणार यात शंका नाही.

त्यातच चिंतेची बाब म्हणजे शिक्षण क्षेत्रात दररोज शिक्षक, पालक आणि विद्यार्थ्यांना गोंधळात टाकणाऱ्या नवनवीन बातम्या पसरतांना दिसत आहेत. शाळा - महाविद्यालये नियमितपणे कधी सुरू होणार याचं चित्र अस्पष्ट आहे .मागील वर्षी आणि याहीवर्षी मुलं शाळेत , महाविद्यालयात न जाताच परीक्षा देत आहेत . छोट्या मुलांसाठी ही गोष्ट जशी गंभीर आहे तशी विनोदाचीही आहे . शिक्षक व शाळेपासून लांब रहातच ही मुले पुढच्या वर्गात जात आहेत . तर दहावी-बारावीच्या मुलांसाठी ही चिंतेची बाब आहे . दहावीच्या मुलांची परीक्षा रद्द केली तर बारावीच्या मुलांचा अद्यापही रिझल्ट किंवा परीक्षेविषयीचा निर्णय व्हायचा आहे . परीक्षेचा कालावधी तीन तासाऐवजी दीड तासाचा कालखंड देण्याचाही विचार आहे . अशा बातम्याही आहेत .

अशा अनेक बातम्यांमुळे पालक व विद्यार्थ्यांमध्ये संभ्रमाचे वातावरण निर्माण झालेले दिसते. अगदी सुरुवातीला या संभ्रमावस्थेतला उत्तर म्हणून आधुनिक तंत्रज्ञानाचा पर्याय शोधला गेला . खरंतर हे आधुनिक तंत्रज्ञान एका विशिष्ट मर्यादेपर्यंत शिक्षण व्यवस्थेमध्ये होतेच , पण विद्यार्थ्यांसाठी अश्याप्रकारे प्रत्यक्ष राबविण्याचा अनुभव नव्हता . त्यामुळे या नव्या अनुभवाला सामोरं जाताना शिक्षकांना जसे ते आव्हान वाटले तसे विद्यार्थ्यांनाही हे आव्हान पेलावे लागले . नवे आव्हान पेलत शिक्षकांनी ऑनलाइन शिक्षणाचे धडे घेतले

काही शाळांनी म्हणजे बहुतांश इंग्रजी माध्यमांतील शाळांनी व्हिडिओ मिटिंग्जद्वारे शिकवायला सुरुवात केली . हे शिकवणे ठराविक वेळेतच होते , त्यामुळे संवादावर मर्यादा येऊ लागल्या . लहान स्क्रीनवर सगळे चेहरे येऊ शकत नव्हते त्यामुळे किती विद्यार्थी हजर आहेत हे निश्चितपणे कळत नव्हते. पण ज्या शाळांना हे शक्य नव्हते, त्या शाळांनी काय करावं, या प्रश्नाचं उत्तर त्या त्या शिक्षकांनाच शोधावं लागलं. अंधारात चाचपडत काही शिक्षकांनी आपली आपणच वाट शोधून काढली.

भारतीय शिक्षण पद्धत आणि ऑनलाइन शिक्षण-

भारतीय शिक्षण पद्धतीचा विचार करताना हे शिक्षण कालखंडानुरूप बदललेले आहे , हे स्पष्ट होते. प्रागैतिहासिक काळात अध्ययन आणि अध्यापनाचा उदय झाला. वैदिक काळातील शिक्षण, बौद्ध काळातील शिक्षण, इंग्रज राजवटीतील शिक्षण, स्वातंत्र्योत्तर काळातील शिक्षण आणि आतापर्यंतचे विविध आयोग

याप्रमाणे काळानुसार व समाजाच्या गरजेनुसार शिक्षण पद्धतीत वेळोवेळी बदल होत गेले. सध्या कोरोना संकटात ऑनलाईन शिक्षण प्रकियेचा वेगाने प्रसार होतांना दिसतो. शिक्षण प्रकियेतील हा नवा प्रवाह जितका नवीन आहे तितकाच तो काही प्रश्नचिन्ह निर्माण करणार आहे . कारण शैक्षणिक बदल हे जरी खरं असले तरी काही गोष्टी भौगोलिक , सामाजिक दृष्टीने बदलांना अनुकूल नसतात , हे सत्य आपल्याला मान्य करावे लागते मागील वर्षापासून सर्वच शाळा - महाविद्यालये बंद असल्याने विद्यार्थ्यांचे शिक्षण असे किती दिवस थांबणार ? त्यांचे शैक्षणिक नुकसान किती करणार ? हे महत्त्वाचे प्रश्न असल्याने प्राप्त परिस्थितीनुसार अनेक संस्था, शाळा, महाविद्यालये, कोचिंग क्लासेस यांनी ऑनलाईन शिक्षणाचा पर्याय शोधून विविध अॅप, व्हिडिओ, मार्फत ऑनलाईन शिक्षण सुरू केलेले दिसत आहे.

जागतिक संकटाच्या या काळात पर्याय म्हणून स्वीकारलेल्या ऑनलाईन शिक्षण संधीचा सकारात्मक विचार केल्यास, विद्यार्थी एका क्लिकवर हवी ती माहिती हव्या त्या वेळेस पुन्हा पुन्हा मिळवू शकतो. आपल्या गरजेनुसार इंटरनेटच्या माध्यमातून वेगवेगळे अॅप, संकेतस्थळे, यू-ट्यूब चॅनल या माध्यमांद्वारे अमर्याद शैक्षणिक माहिती मिळवून आपले ज्ञान व कौशल्य विकसित करू शकतो. खरं तर मोबाईल व संगणकाचा वापर या आधी विद्यार्थी करत होतेच, पण त्याचे प्रमाण कमी व स्वरूप वेगळे होते .

ज्या नवीन ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीचा वापर करत आहोत, त्यात विद्यार्थी शिक्षक आणि पालक या तिघांचाही फार मोठा सहभाग असायला हवा. कारण अशा प्रकारच्या शिक्षण पद्धतीत पालकांनाही खूप सतर्क राहावे लागते. शालेय मुलांना स्क्रीनसमोर परिपूर्ण पोशाख किंवा शाळेच्या गणवेशातच बसवणे , मुले लक्षपूर्वक प्रत्यक्षपणे लेक्चर अटेंड करत आहे की, नुसतीच स्क्रीन सुरू ठेऊन दुसरेच काही उद्योग करत आहेत, याकडे पालकांनाच काटेकोरपणे लक्ष द्यावे लागते . शिक्षकही ऑनलाईन शिक्षण प्रभावी होण्यासाठी प्रचलित शिक्षण पद्धत व ऑनलाईन शिक्षण याची सांगड घालत अध्यापन करातात . घरात मोबाईल, लॅपटॉप किंवा संगणकासमोर बसून अध्ययन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना व्यक्तिशः संबोधत त्यांच्या सहभागातील गतकालीन स्पर्धा, काही सामूहिक प्रसंग, स्नेहसंमेलन यातील आठवणींचा उजाळा करून देत , वेगवेगळे दाखले देत त्यांना ऑनलाईन तासिकेत मनाने एकत्र आणण्याचा प्रयत्न करतात . विद्यार्थ्यांचे छोटे छोटे गट करून त्यांना आपापल्या विषयानुसार छोटे प्रकल्प देऊन ते प्रकल्प सर्वासमोर स्क्रीनच्या माध्यमातून शेयर करायला सांगून त्यांचे कौतुकही करतात.

विद्यार्थ्यांच्या वाढदिवसानिमित्त स्क्रीनद्वारे केक, फुले या इमेज पाठवून शुभेच्छा देणे , यामुळे ऑनलाईन शिक्षण एकतर्फी न राहता आनंददायी होते. शिक्षण घेताना विद्यार्थ्यांच्या मनावर कोणत्याही प्रकारचे दडपण, ताण राहात नाही. विद्यार्थ्यांना विशिष्ट वेळ देऊन चॅट पध्दतीने किंवा अॅपमधील माईक सुविधेद्वारे प्रश्न विचारण्याची संधीही असते . शिक्षण प्रकियेत शिक्षक व विद्यार्थी यांच्यातील सुसंवाद खूप महत्त्वाचा असल्याने , बोलताना शिक्षकांनाही याचे भान ठेवावे लागते . काहीवेळा नुसतेच व्हिडिओ तयार करून पाठवणे म्हणजे एकतर्फी शिक्षण असाच काहीसा प्रकार होतो .त्यामध्ये शिक्षक व विद्यार्थी एकमेकांसमोर दिसत नाहीत . कोणताही संवाद घडून येत नाही. त्यालाही पर्याय काढत व्हाट्सअप ग्रुप तयार केले गेले . त्यावर शंका , प्रश्नोत्तरे , आणखीन काही अडचण असल्यास त्याबाबतही विचार विनिमय होत गेला . एकूण

काय कोणत्याही माध्यमातून विद्यार्थी आपल्या संपर्कात राहिले पाहिजेत . शिक्षण त्यांच्यापर्यंत पोहोचले पाहिजे , हाच हेतू या ठिकाणी मुख्य होता .

ऑनलाइन शिक्षण पद्धतीची दुसरी बाजू –

एक आव्हान म्हणून या कालखंडात ऑनलाइन शिक्षण पद्धती स्वीकारली गेली . त्यामध्ये शक्य तेवढे प्रयत्न करत मुलांना अध्यापनात ठेवण्याचा प्रयत्न केला गेला ; तरीही याची एक दुसरी बाजू आहे . त्या बाजूचा विचार करता ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीस विरोध दर्शविणारे शिक्षक, शिक्षणतज्ज्ञ, पालक, विविध संघटना यांच्याही यांचीही काही मतं पुढे येत आहेत . जी विचार करण्यासारखी आहेत.

ऑनलाईन शिक्षण घेण्यासाठी स्मार्टफोन, लॅपटॉप किंवा संगणक तसेच वेगवान इंटरनेट प्रणाली आवश्यक आहे. आपल्या समाजाचा विचार करता बहुतांश पालकांकडे ही साधन नाहीत . त्यामुळे शहरापासून ते ग्रामीण खेड्यापाड्यातील सर्व स्तरातील विद्यार्थ्यांना ही साधने, सुविधा उपलब्ध असतीलच असे नाही . शहरी असो वा ग्रामीण भाग त्यातील बहुतेक पालक वर्ग हा हातमजुरी करून आपला उदरनिर्वाह करणारा आहे. लॉकडाऊनमुळे तर आज अशा कष्टकरी, कामगार वर्गाच्या पालकांची परिस्थिती अतिशय बिकट आहे. अशा वेळी ते ऑनलाईन शिक्षणाचे साहित्य घेऊ शकणार नाही. यामुळे साहजिकच त्याची मुले शिक्षणापासून वंचित राहतील.

ज्या पालकांकडे एकापेक्षा अधिक स्मार्टफोन होते, त्यांचा प्रश्न नव्हता . ज्यांच्याकडे एकच स्मार्टफोन होता, त्यांनी तोही स्वतःच्या कामासाठीच घेतलेला होता. अशा घरांमध्ये अक्षरशः कटकटी सुरू झाल्या. दमले-भागलेले पालक आधीच वैतागलेले होते. त्यात पुन्हा मुलांचा फोनसाठी हट्ट म्हणजे त्यांच्या संयमाची कसोटी होती. मुलांनी अभ्यासासाठी म्हणून फोन हातात घेतल्यानंतर , बराच वेळ स्वतःजवळ ठेवल्यावर पालकांची चिडचिड होणे स्वाभाविक होते.

यामागील कारणेही तशीच होती. अलीकडच्या काळात बरीच मुलं मोबाईल गेमच्या आहारी जाऊन स्वतःचे नुकसान करून घेत असल्याचे आपल्याला समाजात आढळून येत आहे. अशा परिस्थितीत पालकांची चिडचिड होणे चूक म्हणता येणार नाही. काही पालक रात्री उशिरा कामावरून घरी येतात आणि सकाळी लवकर जातात. अशा काळात मुले झोपलेली असण्याची शक्यता असते. त्या मुलांना मोबाईलवर आलेला अभ्यास पाहता येत नाही . एकच मोबाईल आणि तोही पालकांकडे असल्यास मुलांना ऑनलाईन लेक्चर पाहता येत नाहीत. कारण त्या वेळी त्यांचे पालक नोकरीवर , कामावर गेलेले असतात. ऑनलाईन पाठवलेला गृहपाठ पालक घरी आल्याशिवाय पाहता येत नाही. असे अनेक प्रश्न शहरी-निमशहरी भागात निर्माण होत आहेत. घरातच शिक्षण सुरू असल्याने प्रत्येक मुलाच्या घरात म्हणावा तसा निवांतपणा असेलच असे नाही . त्यामुळे एकाग्रता राहण्याची शक्यताही कमी असणार. याचा खरा फटका पालकांना बसतो . एक तर मुलांचा ऑनलाईन अभ्यास सुरू असेपर्यंत त्यांना स्वतःला काही कामे बाजूला ठेवत वावरावे लागते .विशेषतः या ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीच्या एकूणच वापरामुळे महिलावर्ग अधिक व्यस्त झालेला आहे . कारण मुलांच्या या अभ्यास प्रक्रियेत त्यांचा सहभाग महत्त्वाचा दिसतो.

या ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीमुळे मुलांच्या आरोग्याचाही प्रश्न समोर येतो .नेत्रतज्ज्ञांच्यामते मोबाईल, संगणक, आयपॅड स्क्रीनचा सतत वापर केल्यास दृष्टिदोषांची समस्या विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण होते. मोबाईल

संगणक आयपॅड समोर बसतानाही त्यांना सहजपणे वावरता येत नाही . एकप्रकारे अवघडून बसावे लागते . या बसण्यात सतत हालचाली होत राहतात . एकाग्रता फार कमी वेळ टिकते . त्यात पुन्हा कनेक्ट - डिस्कनेक्ट हे होत राहते .त्यामुळे सुसूत्रता राहिलच याची खात्री नसते.

कित्येक मुलांना चार भिंतींचे घरही नसते. गाव, घर-दार सोडून रोजगाराच्या शोधार्थ शहराकडे धाव घेणा-या स्थलांतरित मजुरांच्या मुलांना तर त्यांचे आई-वडील गावीच सोडून जातात. अशा मुलांच्या संगोपनाची जबाबदारी त्यांच्या आजी-आजईबांवर येते. सामान्यतः आजी-आजोबा फार शिकलेले नसतात. त्यामुळे मुलांच्या या नव्या शिक्षण प्रणाली मध्ये त्यांचा काहीच सहभाग असू शकत नाही. त्यामुळे अशा कुटुंबांतील मुलांना कौटुंबिक परिस्थितीमुळे त्यांचा अभ्यास आणि अभ्यासक्रम पूर्ण करण्यात अनंत अडचणी येतात. परिणामी ते अभ्यासात मागे पडतात.

कोरोना संकटामुळे अभूतपूर्व अशी आर्थिक मंदी येणे अपरिहार्य आहे. याचा परिणाम म्हणून बेरोजगारी वाढणार शिवाय अन्नाची भ्रांत जाणवणारच . यांमुळे विद्यार्थिदशेतील मुले कुपोषण, कौटुंबिक हिंसाचार, मुलांचा छळ आणि बालविवाह या अनिष्टतेच्या चक्रात अडकू शकतात. या कोरोना संकटाच्या काळात अनेक अल्पवयीन मुलांनी हेल्पलाइन क्रमांकावर दूरध्वनी करून मदत मागितली , हे आता स्पष्ट होत आहे .याचा अर्थ ही अल्पवयीन मुले , विद्यार्थी या अशा त्रासातून जात आहेत , हे वास्तव आहे . त्यामुळे मुलांना जरी इंटरनेट जोडणी आणि इतर आवश्यक गॅजेट्स दिली गेली तरी त्यांच्या घरातील वातावरण ऑनलाइन शिक्षणासाठी पोषक असेलच असे नाही.

या सामाजिक स्थिती बरोबरच आपल्या देशाची एकूणच भौगोलिक स्थिती बघता खूप मोठे प्रश्नचिन्ह समोर येते . आधुनिक काळातील तंत्रज्ञानाची एक बाजू देशात असताना दुसरी बाजू मात्र पूर्णपणे या नव्या जगाशी अनभिज्ञ आहे . जसे की काही वाड्या - वस्तींमध्ये अजूनही एसटी बस जात नाही . तिथे अजूनही लाईट पोहोचली नाही . कोणत्याही आरोग्याच्या सुविधा जवळपास नाहीत . अशावेळी तिथे इंटरनेट असेल अशी अपेक्षा करणे फोल ठरते . ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीत अशा मुलांनी यावर उपाय म्हणून ज्या ठिकाणी रेंज येते , त्या - त्या ठिकाणी जाऊन ऑनलाईनचे धडे घेतल्याची उदाहरणे आपल्या आसपास आहेत . रेंज येत नाही म्हणून तासन्तास ताटकळत थांबत आहेत . त्यातच ऋतुमानाचे बदल अडथळा निर्माण करतात आणि असलेली रेंज ती नाहीशी होते . त्यामुळे इथल्या भौगोलिक त्याच्या दृष्टीने हे ऑनलाईन शिक्षण पद्धती प्रतिकूल ठरत आहे .

या सगळ्या बरोबर आणखीन एक गोष्ट लक्षात घ्यायला हवी . अनेक मुलांना कोरोना संकट ओसरल्यानंतर मजुरीच्या कामांना जुंपले जाण्याची शक्यताच अधिक आहे. त्यामुळे शाळा - महाविद्यालयांमधील विद्यार्थ्यांची संख्या घटू शकते. दीर्घकाळ सर्व व्यवहार , शैक्षणिक वातावरण बंद राहण्याचा मुलांच्या शारीरिक आणि मानसिक अवस्थेवर विपरित परिणाम होण्याची शक्यताही नाकारता येत नाही. या सगळ्या वातावरणाचा खूप मोठा फटका मुलींच्या शिक्षणाला बसू शकतो . एक तर अजूनही आपल्याकडे मुलींच्या शिक्षणाविषयी म्हणावी इतकी सजगता नाही . त्यात पडलेला हा मोठा खंड म्हणजे मुलींच्या शिक्षणाकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करण्याला कारणीभूत ठरू शकतो . परिणामी अल्पवयीन मुलींचे विवाह होण्याचे प्रमाण वाढणार हे स्पष्ट होते . एकंदरीत सगळ्या गोंधळाच्या परिस्थितीत मुलांना फक्त घरात डांबून ठेवणे एवढीच संपूर्ण समाजाची भूमिका आहे. त्यांच्याबाबत सारासार विचार होताना दिसत नाही.

कोरोनामुळे शिक्षणा समोरील प्रश्न –

कोव्हीडच्या या संकटामुळे आज एक नवा प्रश्न आपल्या शिक्षणासमोर उभा ठाकला आहे . ऑनलाईन शिक्षण हा पर्याय होऊ शकतो का ?

या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्यासाठी आपल्याला ऑफलाईन शिक्षणाचाही विचार करावा लागतो . शाळा असो अगर महाविद्यालय जेव्हा विद्यार्थी तिथे येत असतात, तेव्हा ते निव्वळ पुस्तकी शिक्षण घेतात असे नाही. विद्यार्थ्यांचा आजूबाजूच्या परिसरातील मित्र-मैत्रिणींशी होणारे संवाद , शिक्षकांशी होणारे संवाद , वर्गात - वर्गाबाहेर सातत्याने घडणाऱ्या वेगवेगळ्या घटना, अभ्यासेतर विविध उपक्रम वेगवेगळ्या स्पर्धा , खेळ, गाणी, गोष्टी, गप्पा, त्यांची आवडती मधली सुट्टी. सहली, क्षेत्रभेटी या सगळ्यांचा अंतर्भाव शिक्षणात होतो. या वातावरणातून विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण होत असते . शिकण्यातून आणि निरीक्षणातून त्यांच्या विचारांच्यामध्ये सुसूत्रीकरण होत असते .

लहान मुले तर शाळेत पाऊल टाकल्यापासून डोळ्यांनीच कितीतरी बोलत असतात. त्यांना खूप काही सांगायचं असतं, बोलायचं असतं. शिक्षक शिकवत असताना शिक्षकांनी सांगितलेले अनुभव लगेच ते आपल्या पूर्वानुभवाशी जोडून घेतात. हे सगळं त्यांच्या शारीरिक, मानसिक आणि भावनिक वाढीसाठी अत्यावश्यक असंच आहे. ऑनलाईन शिक्षणामुळे विद्यार्थी या सर्व अनुभवांना मुक्त आहेत. मग ऑनलाईन शिक्षण हा शिक्षणासाठी पर्याय होऊ शकतो , असे ठामपणे येत नाही.

टाळेबंदीच्या या धोरणामुळं आपल्या देशातील एक पिढी शिक्षणापासून वंचित राहण्याची भिती आहेच . ९ वी पास झालेले विद्यार्थी शाळेत न जाताच १० वी पास झाले. हे देशाच्या इतिहासात पहिल्यांदाच घडत असेल. ' The Free Press Journal ' च्या २४ नोव्हेंबर २०२० ला प्रसिद्ध झालेल्या एका रिपोर्टनुसार महाराष्ट्रात ९ वी ते १२ पर्यंतचे शिक्षण घेणारे ५९ लाख २७ हजार ४५६ विद्यार्थी आहेत. नोव्हेंबर मध्ये पुन्हा जेव्हा शाळा सुरु झाली तेव्हा फक्त ५ टक्के विद्यार्थी पहिल्या दिवशी शाळेत हजर होते. त्यामुळं सरकारने शाळेत हजेरी न लावलेल्या अनेक विद्यार्थ्यांना त्या विशिष्ट वर्गाचं अपेक्षित ज्ञान देताच उत्तीर्ण केलं.

विद्यार्थ्यांच्या मनात निर्माण झालेला गोंधळ हे आणखीन चिंतेची बाब आहे . सर्वच वर्गांची हीच परिस्थिती आहे. महाराष्ट्र सरकारने जवळ-जवळ १८ लाख विद्यार्थी कोरोनामुळे १० वीत उत्तीर्ण केले आहेत. तर साधारण १६ लाख विद्यार्थी १२ वीच्या परीक्षेची वाट पाहत आहेत. या १० वी पास झालेल्या मुलांना ११ वी प्रवेश कोणत्या गुणांच्या आधारे मिळणार ? १२ वीच्या विद्यार्थ्यांचे पेपर न झाल्याने पुढील प्रवेश प्रक्रिया थांबली आहे. पुढे काय , फार मोठा प्रश्न या मुलांच्या मनात आहे . मुलांसोबत पालकांची अवस्था अशीच भांबावलेली असल्याने , पाल्याच्या भवितव्याची चिंता त्यांना अस्वस्थ करत आहे आहे . करण हाच टप्पा मुलांच्या भविष्यासाठी महत्त्वाचा , असे आपण म्हणत आलेलो आहोत .

ऑनलाईन शिक्षणामुळे शाळा- महाविद्यालयातील सर्वच विद्यार्थी कागदोपत्री पास झाले आहेत . मात्र या कोव्हीडच्या कालखंडाने विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक , सामाजिक, बौद्धिक, भावनिक, शारीरिक विकास थांबला आहे . हे आपल्याला नाकारता येत नाही . हा कालखंड कधी संपणार ते अजूनही अनिश्चित नाही . नववी-दहावी किंवा दहावी-अकरावी हा शालेय जीवनातला मोठा आणि महत्त्वाचा कालखंड आहे. त्यामुळे विद्यार्थी आपला बेस्ट देण्याकरिता भरपूर अभ्यास करत असतात. परंतु एवढा अभ्यास केल्यानंतर जर परीक्षाच होणार

नसतील तर त्यांच्यातील उस्फूर्तता , अभ्यास करण्याची प्रेरणा आणि करिअर बदलचा आत्मविश्वास कमी होणार .हा आत्मविश्वास कमावण्याचा दुसरा कोणताही मार्ग सध्यातरी अस्पष्ट आहे .

निष्कर्ष -

- १) कोव्हिड काळ कधी संपेल हे अनिश्चित आहे. त्यामुळे कोव्हिड काळात सर्वच मुलांच्या शिक्षणासाठी योग्य अभ्यासक्रम तयार करणं गरजेचं आहे.
- २) कोव्हिड काळानंतर विद्यार्थी जेव्हा शैक्षणिक संस्थांमध्ये दाखल होतील , तेव्हा त्यांच्या मानसिकतेचा आणि एकूणच या बदलाचा विचार करून अभ्यासक्रमाला सुरुवात करता यायला हवी.
- ३) ज्या मुलांपर्यंत ऑनलाईन शिक्षण पोहोचलेलं नाही. त्यांच्यासाठी काही ठोस पावले उचलत त्यांना या प्रवाहामध्ये आणलं पाहिजे .
- ४) ऑनलाईन शिक्षणाचा मुलांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होऊ नये , त्यादृष्टीने योग्य ती काळजी घ्यावी. शक्यतो विद्यार्थ्यांच्या वयोगटानुसार कमीतकमी स्क्रीन टाईम निश्चित करावा.
- ५) आपल्याकडे स्मार्टफोन नाही या विचारामुळे काही मुलांच्या मध्ये न्यूनगंड येऊ शकतो. त्याचा परिणाम त्यांच्या पुढील एकूणच अभ्यासक्रमावर आणि भविष्यावरही होऊ शकतो.
- ६) भारतीय एकूणच व्यवस्थेत ' शिक्षण ही एक गुंतवणूक आहे ' हे कधीच मान्य केलं गेलं नाही. त्यामुळे ऑनलाईन शिक्षण पद्धती दुरापास्त वाटते.
- ७) सध्याच्या कोव्हिड कालखंडातील शिक्षण प्रणालीमुळे विद्यार्थी आणि पालक या दोघांचाही शिक्षण व्यवस्थेवरील विश्वास उडालेल्या स्थितीमध्ये आहे . ही जर स्थिती अशीच राहिली तर एकूणच ऑनलाईन शिक्षण पद्धती आणि शिक्षण व्यवस्था यांच्यावर अनेक प्रश्नचिन्ह निर्माण होतील.
- ८) ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीमुळे अनेक विद्यार्थी बालमजूरीकडे वळतील .अनेक अल्पवयीन मुलींना लग्न करून कमी वयात अनेक जबाबदाऱ्यांना सामोरे जावं लागेल.
- ९) लॉकडाऊनचा हा कालखंड आणखीन वाढला तर पुन्हा एकदा शाळाबाह्य मुलांची संख्या वाढेल .जी नुकतीच कमी झालेली होती .शिक्षणाच्या हक्कापासून ही मुले वंचित राहतील.
- १०) ऑनलाईन शिक्षणाच्या मर्यादा लक्षात घेऊन तशा प्रकारचा पुनर्रचित अभ्यासक्रम एकूणच शिक्षण व्यवस्थेला तयार करावा लागेल .

समारोप-

सध्यातरी गजबजलेल्या शाळा - महाविद्यालय बंद आहेत .रिश्का, व्हॅन , बसमधून दाटीवाटीने बसून येणारे विद्यार्थी , हे चित्र पूर्णपणे थांबलेलं आहे . कोरोनाने भयभीत झालेले पालक आपल्या मुलांना शाळेत पाठवणार नसल्याने अनेक शिक्षक -पालक संघटना, लोक-प्रतिनिधींनी यांचा शाळा सुरू करण्याला तीव्र आहे . शासनाकडे सुरक्षितपणे शिक्षण घेण्याची मागणीही होत आहे .जर शाळा - महाविद्यालये सुरू केलीत तर एकूणच गर्दी , बैठक व्यवस्था , विद्यार्थी संख्येच्या तुलनेने कमी असलेली शौचालय आणि सुरक्षितता या सगळ्याविषयी पालकांच्या मध्ये कमालीची भीती आहे . त्यामुळे हे ऑनलाईन शिक्षण सुरूच ठेवावे, असे विचार लोकांकडून मांडले गेलेत. ऑनलाईन शिक्षणाची ही नवीन पद्धत मुलांच्या दृष्टीने साधक की बाधक

याविषयी निश्चित चित्र स्पष्ट नाही . त्यामुळे जी शिक्षण प्रणाली सुरू आहे त्यामध्ये जास्तीत जास्त सकारात्मकता आणणे हे आपले कर्तव्य ठरते .

संदर्भ: -

- १) ऑनलाईन शिक्षण सर्वांना कसे झेपणार ? - देवयानी रे , बीबीसी न्यूज मराठी , ५ मे २०२०
- २) कोरोना आणि मुले - डॉ . सचिन नुत्रेवार ,महाराष्ट्र टाइम्स.कॉम , १९ मे २०२०
- ३) कोरोना : मुलांचा स्क्रीनटाईम किती असावा ?- कमलेश , हिंदी प्रतिनिधी -बीबीसी मराठी न्यूज ,१९ जुलै २०२०
- ४) कोरोना, शाळा आणि भीषण वास्तव -शितल मुंडे, टीव्ही ९ मराठी, मुंबई , ९ जानेवारी २०२१
- ५) कोरोना आणि ऑनलाईन अध्यापनाची विवेकशून्यता - अविजित पाठक , द वायर ,मराठी न्यूज मे २०२१
- ६) कोरोना शिक्षण : तुमच्या मुलांच्या शिक्षण पद्धतीत होणार ' हे ' मोठे बदल - प्रियंका दुबे , प्रतिनिधी , बीबीसी मराठी न्यूज , २७ जून २०२०
- ७) कोरोना , शिक्षण आणि सामूहिक प्रयत्नांची गरज- डॉ. गजानन नारे , महाराष्ट्र टाइम्स.कॉम ८ मार्च २०२१
- ८) ऑनलाईन शिक्षण आणि आपण - स्नेहलता जाधव , कर्तव्य साधना , २१ जून २०२०
- ९) ऑनलाईन शिक्षण पद्धत काही फायदे तोटे - मिनल सतीश सरकाळे , दैनिक सामना , २९ ऑक्टोबर २०२०
- १०) कोरोना काळातील ऑनलाईन शिक्षणातून आपण काय शिकलो - संतोष सोनवणे , दैनिक लोकमत , २५ मे २०२०
- ११) ऑनलाईन शिक्षणात बरेच ऑफलाईन - प्रा . सुभाष बागल , ऍग्रोवन, २६ सप्टेंबर २०२०
- १२) तंत्रनामा - प्रिया काळे , अक्षरनामा , २५ मे २०२०
- १३) लोक जागर कोरोना आणि शिक्षण - सचिन जोशी लोकजागर, २८ जून २०२०
- १४) ग्रामीण भागात ऑनलाईन शिक्षण पर्याय की अडथळा ? - विनया पिंपळे , विवेक , २४ जून २०२०
- १५) कोरोनाचा शिक्षणाला फटका - हर्षदा शिनकर , दैनिक महानगर , २५ मे २०२१
- १६) गोरगरिबांचे शिक्षण - मयूर मधुकर जोशी , परभणी , जागृत महान राज्य , ४ जून २०२०
- १७) ऑनलाईन शिक्षण स्वरूप व संधी - प्रा . गजेंद्र देवडा , ३० मे २०२०
- १८) शिक्षण आणि शिक्षण क्षेत्र वाचवा - राजू सहस्रबुद्धे , महाराष्ट्र एज्युकेशन सोसायटी
- १९) आंतरजाल